

Från nationalhjälte till rikstyran: Karl XII i det svenska 1800-talets litterära minneskultur

Krzysztof Bak

Stockholms universitet & Uniwersytet Jagielloński, Kraków

From National Hero to National Tyrant: Charles XII in Swedish Literary Memory Culture of the Nineteenth Century

Abstract: The overall aim of the article is to investigate the structure and dynamics of the Swedish cultural memory in the nineteenth century. According to the micrological methodology, recommended by leading theorists of cultural memory, the article focuses on five representative texts: three Romantic poems written to the 1818 centenary of Charles XII's death (Bernhard von Beskow's "Carl den Tolfte," Erik Gustaf Geijer's "Ord till Karl XII:s marsch vid Narva," and Esaias Tegnér's "Carl XII"), and two short stories, written in the last decade of the nineteenth century, both depicting the events immediately after the death of Charles XII and thus thematising the cultural memory of the king as communicative memory (Verner von Heidenstam's "En hjältes likfärd" and August Strindberg's "Vid Likvakan i Tistedalen"). Analysing the three poems, the article makes an attempt to reconstruct the degree zero structure of the Swedish cultural memory in the nineteenth century. It is argued that the poems' cultural memory has an eclectic character and requires a kind of archaeological approach. In the first step, the article identifies a tissue of elements, belonging to the pre-industrial cultural memory: cult of the death, burial scenery, relic, fame, ritualization, militarization. The poems subordinate this archaic memory system to the structures which are the products of the nineteenth century and originate from one single social process: industrialization. In the second step, the main part of the article, these industrial components of the poems' cultural memory are analysed: subjectification, temporalization, historicization, productivization, nationalization, and finally mythicization – the final component is investigated using both Barthesian and Jungian

Memory and Remembrance in Scandinavian Cultures: Political Memory. Edited by Atėnė Mendelytė and Ieva Steponavičiūtė Aleksiejūnienė. (Scandinavistica Vilnensis 17:3). Vilnius University Press, 2023.

<https://doi.org/10.15388/ScandinavisticaVilnensis.2023.25>

conceptual apparatus. In the third and last step, the article studies the development of this degree zero memory structure during the nineteenth century. Two main evolutionary trends, rooted in two different modifications of the Kantian notion of the Self, are distinguished. The first trend, exemplified by the short story of Heidenstam, implies an existential psychologization of the industrial cultural memory. The second trend, represented by the short story of Strindberg, is based on a naturalistic correction of the Kantian Self and executes a subversive demythicization of the Romantic Charles XII-myth.

Ett av de mest produktiva analysverktygen i humanistisk forskning under de senaste decennierna har varit begreppet kulturminne (Nünning 2008, 239ff.; Erlil 2008, 1ff.). Det är särskilt relevant för studiet av både det europeiska och det svenska 1800-talet, som i sin strävan att integrera samhället utvecklade en lång rad minneskulturella praktiker: till seklets kännetecken hörde att premiera historisk och arkeologisk forskning, vårda minnesplatser, fira minnesfester, avtäckta minnesmonument, öppna museer, främja antikvitetshandel, nyproducera souvenirer, popularisera minneskulturell turism etc. (Crane 2020, 1ff.). Som Aleida Assmann och andra teoretiker framhållit genomgår kulturminnet en löpande "Strukturwandel" – varje historisk epok skapar sitt karakteristiska minneskulturella mönster (A. Assmann 1999, 91, 30–31, 57, 78–79; Berger och Olick 2020, viiiiff.).

Hur var i så fall kulturminnet konstruerat under det minnesorienterade svenska 1800-talet? Den frågan kan tyckas kräva breda empiriska studier. Men ledande kulturminnesteoretiker – Aby Warburg, Pierre Nora, Jan Assmann, Otto Gerhard Oexle – förespråkar snarare en mikrologisk metod och menar att en fördjupad analys av ett strategiskt valt exempel är mer fruktbar än en genomgång av stora materialmassor (Oexle 1995, 70–71, 74–75; Kany 1987, 129ff., 189–190, 234–235; Diers, 1995, 92; Den Boer 2008, 20ff.). I mitt val av ett sådant exemplariskt fall följer jag tre kulturminnesteoretiska postulat. För det första utgör litterära texter särskilt tacksamma "Erinnerungsfiguren", som objektiverar kulturminnet ((J. Assmann 2013, 37ff., 21, 89; Ohly 1984, 30, 50, 76; Neumann 2008, 333ff.; Rigney 2008, 346ff.). För det andra föreligger en skillnad mellan kommunikativt minne och kulturminne. Det kommunikativa minnet kan i regel leva tre till fyra generationer

och baseras på en grupps personliga erinringar. Kulturminnet däremot är en social konstruktion, som behöver minst hundra år för att utformas, som konserveras genom ett antal samhällsinstitutioner och kodifierade representationer och som fyller en gruppkonsoliderande funktion. Just tidsskarven då kommunikativt minne stelnar till kulturminne ses som en särskilt god ingång till ett kulturminnes konstruktion (J. Assmann 1988, 10–11; J. Assmann 2008, 109ff.; J. Assmann 2013, 20–21, 48ff.; A. och J. Assmann 2003, 73; Oexle 1995, 30, 38; Rigney 2008, 346). För det tredje finner 1800-talets kulturminne sin strukturella egenart redan i början av seklet (A. Assmann 1993, 366ff.; Ohly 1977, 335–336; Oexle 1995, 77).

Ett studieobjekt som väl motsvarar dessa postulat är minnesdikterna skrivna till 100-årsjubileet av Karl XII:s död i november och december 1818. Jag ska begränsa min mikrologiska analys till tre dikter: Erik Geijers "Ord till Karl XII:s marsch vid Narva. Avsjungne av studerande ungdomen i Uppsala vid åminnefesten den 30 nov. 1818, under processionen till och ifrån domkyrkan" (Geijer 1924, 136–137), Esaias Tegnér's "Carl XII. På Hans Minnesfest 1818" (Tegnér 1975, 54–55) och Bernhard von Beskows "Carl den Tofte" (Beskow 1829, 18–20). Dessa tre dikter kan sägas representera det svenska 1800-talets minneskulturella nolläge. För att undersöka om den minneskonstruktionen genomgick någon form av evolution under seklets gång jämför jag i ett andra och kortare analyssteg de tre dikterna med två karolinska texter skrivna vid 1800-talets slut: Verner von Heidenstams "En hjältes likfärd" (1898) ur *Karolinerna. Berättelser* (Heidenstam 1944, 224–234) och August Strindbergs "Vid Likvakan i Tistedalen" (1890)¹ ur *Svenska öden och äventyr. Berättelser från alla tidevarv* (Strindberg 1990, 282–291).

De romantiska Karl XII-dikterna har åtskilliga gånger behandlats i traditionella litteraturhistoriska studier. Av nyare forskning har de däremot i hög grad försumrats, även om den svenska romantiken, inte minst Tegnér's diktning, sedan 1980-talet åtnjutit ett relativt stort litteraturvetenskapligt intresse.² Kulturminneskonceptet utgör en spännande teoretisk bas, som kan ge en fördjupad belysning av dikternas minnesstrategier och sätta dem i relation till samhällets utveckling. En

¹ Landquist (Landquist 1913, 483), Lamm (Lamm 1986, 87) och Granér (Granér 1942, 57) anger 1891 som novellens publiceringsår. Jag följer dock uppgiften i *Textkritisk kommentar till August Strindbergs Samlade verk* (Landgren och Miočević 2020, 75).

² Jfr t.ex. uppsatserna i Sjödin och Svensson 2018, 21–200.

rad minnesrelaterade detaljobservationer, som tidigare litteraturhistorisk forskning formulerat, kan på ett givande vis utnyttjas i en minneskulturell nyläsning.³

Förindustriellt kulturminne

1800-talets kulturminne utmärker sig enligt flera teoretiker genom en strukturell eklekticism och varvar äldre och nyare element (Oexle 1995, 56–57, 65; A. Assmann 1999, 93, 96; Crane 2020, 3). En motsvarande hybridkaraktär uppvisar även de tre Karl XII-dikterna.

Typiskt för äldre kulturminnesformer är att de uppmärksammar de döda, fokuserar dödsögonblick, tematiserar begravningsplatser och har sin institutionella bas i dödsminnesfester (J. Assmann 2013, 60ff.; A. Assmann 1999, 33ff.; Oexle 1995, 31–32). Samtliga tre dikter aktualiserar på olika sätt Karl XII:s död. Tegnér och Beskow fixerar det ödesdigra ögonblick då kungen sjunker, slocknar, faller. Som Martin Granér påpekat (Granér 1942, 48; jfr Norberg 1946, 158) använder Geijer i verserna om Karl XII:s fall uttrycket *hur* i betydelsen 'att': "Plåna med tårar ut minnesskriften: / hur den störste bland Karlar föll!" (Geijer 1924, 136). Formuleringen har till uppgift att antyda att kungen blev mördad.⁴ Tegnér's och Geijers dikter tematiserar också "grafven", "griften", "hjaltegriften" (Tegnér 1975, 55; Geijer 1924, 136). Den institutionella ramen för de tre dikterna är firandet av kungens dödsdag (Landquist 1924, 231–232; Westerlund 1951, 301ff., 313ff.; Lindberg 1918, 590–591; Berg 1908, 135–136; Olsoni 1956, 211). Som Algot Werin noterat la Tegnér ner stor retorisk energi på att effektivt ansluta sin dikt till dödsminnesfestens yttre realia (Werin 1955, 84; Werin 1974, 214ff.). I ett strofutkast tematiseras högtiden via sången, graven och kransningen:

Upp, Bröder, stämnen sången
för Nordens störste son!

- 3 Inte heller har de aktuella novellerna av Heidenstam och Strindberg diskuterats i ett minneskulturellt sammanhang, trots att Karl XII:s eftermäle är deras centrala motiv. Tematiseringen av Karl XII:s *fama* i *Karolinerna* tangeras visserligen av Peter Henning (Henning 2015, 205), men även om han på flera ställen åberopar Aleida Assmann (Henning 2015, 19, 21, 49, 62, 92) utvecklar han inte sitt resonemang i minneskulturell riktning.
- 4 Att Geijer var en övertygad anhängare av mordteorin bekräftas ytterligare av hans vetenskapliga föreläsningar 1817 (Norberg 1946, 158–159).

Och grafven kranse mången,
vår ära är derfrån.
(Tegnér 1975, 306)

Även om poeten kasserade de raderna, låter han slutversionens sista strof innehålla en tydlig anspelning på dödsminnesfestens ritualer: ”Böj, Svea, knä vid griften” etc. (Tegnér 1975, 55; jfr Böök 1913, 88). Ett tydligt tecken på dikternas koppling till festen är deras sångbarhet (Tegnér 1975, 307; Westerlund 1951, 320, 325; Werin 1974, 213; Böök 1913, 115).

Gamla kulturminnesformer förutsätter ett samband mellan levande och döda, som manifesterar sig dels ontologiskt genom exempelvis närvaro av relikier, dels juridiskt genom de levandes skyldigheter och rättigheter gentemot de döda (J. Assmann 2013, 33–34, 66; Oexle 1983, 19–20; Oexle 1995, 34, 36). De tre Karl XII-dikterna utvecklar samma minneskulturella former (Werin 1955, 85; Westerlund 1951, 324ff.). De omnämner såväl kungens fysiska kvarlevor – ”hjelstens ben” och ”aska”, som vilar i ”grafven” (Tegnér 1975, 55; Beskow 1829, 20; Geijer 1924, 136) – som hans pneumatiska fortlevnad:

Än bor i Nordens lundar
den höge anden kvar,
han är ej död, han blundar.
(Tegnér 1975, 55)

Mer eller mindre explicit artikuleras de ömsesidiga förpliktelser som förbinder Karl XII med kommande generationer. Werin observerar att sista strofen i Tegnér's dikt har till uppgift att påminna festens deltagare om en tvingande pakt mellan dem och den döde (Werin 1955, 85). Geijer låter den ihågkomne kungen inte bara följa de levandes ”gång” utan också ”anklaga” dem i den mån de bryter mot deras gemensamma åtaganden (Geijer 1924, 136; jfr Böök 1913, 115, 118; Norberg 1946, 158; Westerlund 1951, 313). En av de centrala skyldigheter gamla kulturminnesformer ålägger den döde som betalning för att hans minne hålls vid liv är att bistå de levande i nöden. En utbredd praktik under medeltiden var att de fattiga som erbjöd sig att delta i dödsminnesaktiviteter kunde räkna med belöning i form av gåvor och generösa motprestationer (A. Assmann 1999, 33–34; Oexle 1995, 34–35). De tre Karl XII-dikterna beskriver de levandes situation som trängd och förväntar sig att den ihågkomne döde ska hjälpa dem att bemästra krisen (Werin 1955, 85; Westerlund 1951, 313,

324; Böök 1913, 85). Hos Geijer är kungens roll inte bara att anklaga de festande för deras fördragsbrott utan också att ”elda” dem, då de irrar i natten och mörkret (Geijer 1924, 136).

Som bland andra Oexle observerat är den gamla minneskulturen ”eine Kultur der Individualität”, även då den handlar om eller bärs fram av större mänskliga kollektiv (Oexle 1995, 50). Individfokuseringen märks inte minst genom att den minneskulturella aktiviteten sätts igång genom ett uttalande av den dödes namn (Oexle 1976, 79ff.). En typisk individ som de äldre kulturminnesformerna uppfattar som minnesvärd är en man, som haft viktiga politiska poster och blivit berömd genom militära handlingar – en av dödsminnesfesternas traditionella funktioner är att konservera ett ärorikt minne (*fama*) av den dödes krigsdåd (A. Assmann 1999, 33ff., 43ff.; Oexle 1995, 33, 39–40). I de tre Karl XII-dikterna artikuleras den ihågkomnes namn både paratextuellt i titeln och i brödtexten. Geijer exponerar kungens namn ytterligare genom stilfigurerna polyptoton (”Karl” / ”Karlar”) och paronomasi (”karlvagnen”) (Geijer 1924, 136–137). Dikternas ihågkomne individ motsvarar påfallande väl det paradigmatiske *fama*-föremålet: han är en man, han är kung, han har utfört det man uppfattade som lysande krigsbedrifter (Westerlund 1951, 286, 312, 321).

Industriellt kulturminne

Enligt teorin inordnar 1800-talets kulturminne den sortens nedärvda element i mönster som är seklets egna och som mer eller mindre direkt härrör ur ett och samma tidsfenomen: kapitalismens frammarsch och samhällets industrialisering (Matsuda 2020, 22ff.; Oexle 1995, 59ff., 69ff.; Yablon 2020, 44–45; A. Assmann 1999, 93, 96). Har denna hypotes relevans även för de tre svenska Karl XII-dikterna? Frågan kan ges en något tillspetsad konkretion. Samma år som svenska tidningar informerade om firandet av Karl XII:s minne – och publicerade de tre dikterna – ägnade de också uppmärksamhet åt en annan spektakulär händelse: de jungfruresor som ångbåten Amphitrite gjort först till Drottningholm och något senare till höstmarknaden i Västerås. Ångbåten hade byggts av engelsmannen Samuel Owen, en av industrialismens pionjärer på svensk mark, som samarbetat med James Watt, ångmaskinens uppfinnare, innan han 1806 slog sig ner i Sverige och grundade flera fabriker, som framför allt tillverkade tröskverk men också ångmaskiner (Cederblom 1905, 293; Sundström 2009, 85ff., 97ff.; Wrangel 1939, 282ff.). Man kan

undra om Owens tekniska produkter på något sätt speglas i dikternas minneskulturella strukturer.

Att Karl XII:s minne och kapitalismen har något gemensamt skulle bestämt förnekas av våra tre romantiska författare. I ett annat minneskulturellt dokument, det stora reformationstalet 1817, klagar Tegnér över industrialiseringens utilitistiska och ekonomistiska tänkande, som saknar förståelse för kungens högre ideal:

Den gamla ridderliga drömmen om folkens ära förklarades antingen rent af för ett hjernspöke, eller uttyddes den så, att den var detsamma som deras oekonomiska välstånd. I historien beräknades allt, likasom på ett Handels-Contor, efter hvad det inbragte; och en Spinnhusinrättning eller en Tröskmachine skattades i sig sjelf högre än Alexanders äfventyrliga tåg till Indien eller Carl den XII:s onyttiga segrar. (Tegnér 1924, 149; jfr Westerlund 1951, 296)⁵

Karl XII-dikterna skapar en motsvarande opposition mellan kungens bragder och den industriella expansionismens ”dvergalåt” och ”nykloka tid” (Tegnér 1975, 55; Geijer 1924, 136; jfr Werin 1955, 84–85; Westerlund 1951, 312, 326; Böök 1913, 100ff.; Norberg 1946, 157; Marcus 1909, 197). Men i själva verket kan många bärande sammanhang i dikternas kulturminne sättas i relation till just industrialismen. Jag ska lyfta fram dem i tur och ordning.

Subjektivisering

En av industrialismens mest betydelsefulla produkter på idéplanet är det moderna, i Kants etik förankrade subjektbegreppet (Adorno 1996, 52ff.). 1800-talets industriella kulturminne vilar på en föreställning om ett individuellt, autonomt jag, som inte låter sig reduceras till ett objektiverat icke-jag (A. Assmann 1999, 94ff; Siegmund 2001, 618ff.; Oexle 1995, 48ff.). Att de svenska romantikerna uppskattade Karl XII högre än exempelvis Gustaf II Adolf kan man förklara genom att han genom sin rörlighet, sin geniliknande överlägsenhet och sin revolt mot allt som kan betecknas som icke-jaget perfekt matchar det nya subjekt tänkandet (Westerlund 1951, 323; Böök 1913, 99, 103–104; Landquist 1954, 102). De bevarade utkasterna till Tegnérs dikt visar hur han stegvis arbetar sig fram till det nya konceptet. I den ursprungliga varianten av vers 28 låter

⁵ Talets antimaterialistiska tendens diskuteras bland annat i Werin 1974, 197.

han kungens hjärta slå för ”det stora” (Tegnér 1975, 306), ett påstående som fortfarande rymms inom den äldre dygdetiska människosynen. Men i slutvarianten ersätter han ”det stora” med ”det rätta”:

Der slog så stort ett hjerta
uti hans Svenska barm,
i glädje som i smärta,
blott för det rätta varm.
(Tegnér 1975, 55)

Som Fredrik Böök var tidigt ute med att påpeka förvandlas Karl XII därmed till ett typiskt kantianskt-schillerskt subjekt, som i sitt handlande riktar sig varken efter auktoriteter eller naturens givna ordning utan efter en fritt antagen etisk maxim (Böök 1913, 103ff.; Böök 1946, 274; Westerlund 1951, 323). Kungens dåd härleds ur hans pliktmedvetenhet, hans elementära respekt för lagen, ”det rätta”, som inte finns utanför utan i hans ”barm” och som han ålägger sig själv genom en spontan, autokausal viljeakt.⁶ På ett motsvarande sätt väljer Beskows och Geijers Karl XII ”Rätt” som sitt ”höga syfte” (Beskow 1829, 19; Geijer 1924, 136).⁷ Den kantianska kontrasten mellan bekvämlighet i livet och trohet mot ett moraliskt imperativ genomsyrar större delen av den romantiska Karl XII-litteraturen (Böök 1913, 107; Westerlund 1951, 273–274, 299, 307, 309).

På de punkter där det nya, suveräna subjektet skulle råka i konflikt med det förindustriella kulturminnets element väljer de tre dikterna att tona ner det gamla minnesarvet. Utmärkande för det förindustriella kulturminnet är bland annat en blandning av *pietas* och *fama*, religiös värddnad och sekulärt rykte (Oexle 1995, 31; A. Assmann 1999, 33). Just *pietas* är svärförenlig med det nya kulturminnet, vars autonoma jag inte låter sig underställas några religiösa förpliktelser eller ontologiska värdesystem (Taylor 2006, 613ff.; A. Assmann 1993, 364; Oexle 1995, 56–57). I en tidigare variant av sin Karl XII-dikt aktualiserar Tegnér Guds närvaro vid Narva: ”Den Svenska hop var ringa / men Herren stod dem när” (Tegnér 1975, 306). Men parallellt med att han gör kungen till ett självständigt kantianskt subjekt, stryker han den religiösa referensen. Böök observerar att ”Karls storhet är helt och hållet profant uppfattad,

6 Denna stränga moral med bas i jagets sedliga viljeautonomi formuleras i Kant 1978, 51ff., 191ff.

7 I liknande termer belyses den moraliska problematiken i Geijers ”Karl den Tolfte” (Geijer 1924, 47).

som ett rent humant ideal” (Böök 1913, 90). Enligt minnesteoretikerna kännetecknas det industriella kulturminnets konstituering vid 1800-talets början av att det sekulära separeras från det religiösa (Oexle 1995, 52–53; A. Assmann 1999, 35, 54).

Minnesteoretikerna betonar att kulturminnets subjektivisering inte bara omfattar dem som erinras utan också dem som erinrar. Typiskt för 1800-talets kulturminne är att det markerar sin status som mental konstruktion, hjälper de erinrande att konstituera sin unika jagidentitet och genererar ett självreflekterande medvetande (A. Assmann 1999, 95ff., 101; Siegmund 2001, 618ff.; Oexle 1995, 55ff., 63, 78). I Geijers dikt fråntas kungen metafysisk evidens och förvandlas till en subjektiv ”Hågkomst” i ”våra sinnen” (Geijer 1924, 136; jfr Norberg 1946, 143; Böök 1913, 118; Landquist 1954, 92). De som minns presenteras som autonoma subjekt, som förväntas göra minnet av kungen till sitt eget moraliska ideal. Deras inbördes kommunikation och interaktion grundas på intersubjektiva ”brödraband” (Geijer 1924, 137), som bygger på ömsesidig respekt för varandras värdighet som mänskliga subjekt. Det kulturminne de vårdar aktiverar närmast automatiskt ett anamnetiskt självmedvetande, som låter dem inse det egna minnandets imperativiska karaktär:

Si, de folk, för vilka du blödde,
minnandes de anor dem födde,
av hjältearm förenta och stödde,
räcka sig handen till evig tro!
(Geijer 1924, 137)

Temporalisering, produktivitet, historisering

Den andra av industrialismens konsekvenser i dikternas kulturminne är den linjära tiden. Minnesteoretikerna menar att det förindustriella kulturminnet garanterar de dödas närvaro genom att minnet snarare koncipieras spatialt än temporalt och därmed åtnjuter en iterativ permanens (A. Assmann 1993, 361, 370; A. Assmann 1999, 31; O’Daly 1993, 31ff.). 1800-talet projicerar subjektbegreppet på tidsaxeln och uppfinnar den linjära tiden – en sekvens av individualiserade tidpunkter som varken kan upprepas eller restaureras (Yablon 2020, 39ff.; Oexle 1995, 58, 69–70). Som särskilt Aleida Assmann utrett leder det till att 1800-talets kulturminne får en depressiv prägel och kännetecknas av obeständighet, tomhet, obotlighet, splittring, glömska (A. Assmann 1999, 53ff., 96ff., 102;

A. Assmann 1993, 364ff., 377ff.). På ett motsvarande sätt inleder Beskow sin dikt med en fråga som tematiserar kungens frånvaro: "Hvar är du – Hvar är din anda, jette?" (Beskow 1829, 18). Och det nostalgiska jaget hos Geijer undrar: "Skogarnas konung, vakar du än?" (Geijer 1924, 137). I Tegnér's dikt formuleras en oro över att Karl XII:s minne snart är "en saga blott" (Tegnér 1975, 55). Alla tre dikter framhäver en oöverstiglig klyfta mellan dåtid och nutid och fyller åren efter kungens död med olika symptom på varats och tidens erosion: hundraårig mossa, sår, förstörelse, förstelning, nötning, "förgänglig" lott, en livlös natt som inträdde för "längese'n" (Tegnér 1975, 55; Geijer 1924, 137; Beskow 1829, 19). I forskarnas kommentarer återkommer likaså en depressiv vokabulär: "vemod", "sorg", "avstånd", "en slöja af melankoli" (Böök 1913, 117–118; Böök 1946, 275; Norberg 1946, 159; Westerlund 1951, 313).

Enligt historikern Reinhart Kosellek ledde uppfinnningen av den linjära tiden till en successiv nedmontering av föreställningen om historien som en reservoar av lärorika exempel (Koselleck 1967, 196ff.; Koselleck 1979, 38ff.; Oexle 1995, 59). Signifikativ i det sammanhanget är sista strofen i Tegnér's dikt:

Böj, Svea, knä vid griften,
 din störste son göms der.
 Läs nötta minnesskriften,
 din hjeltedikt hon är.
 Med blottadt hufvud stiger
 historien dit och lär,
 och Svenska äran viger
 sin segerfana der.
 (Tegnér 1975, 55)

Strofen nämner visserligen den undervisande historien men ger den samtidigt en helt ny innebörd. Historien ska först själv med blottat huvud närma sig kungens grav och lära sig av hans suveräna jag. Den lärdom historien därefter ska förmedla till kommande generationer är inte någon enkel dygdkasuistik utan det i kulturminnet inskrivna moraliska imperativet.

Etableringen av den linjära tidsuppfattningen vid 1800-talets början medför enligt teoretikerna att kulturminnet historiseras. Det industriella historiebegrepp som under seklets första decennier formuleras av bland andra Leopold von Ranke och Gustav Droysen projiceras in

i de minneskulturella föreställningarna och ger dem en icke-upprepningsbar, historisk identitet (Crane 2020, 5; Landry 2020, 98ff.; Iggers 1975, 10ff.; Iggers 1990, 17off.). Det märkliga med våra Karl XII-dikter är att den processen snarare döljs än exponeras – varför kommer vi snart att se. Men för ett observant öga röjer dikterna ändå många spår av att vara det historiska medvetandets produkter. Som Elsa Norberg kartlagt bygger Geijers dikt på hans historiska föreläsningar och bearbetar poetiskt reflektioner som inte hade kunnat formuleras utan 1800-talets nya historietänkande. I tredje strofen exempelvis skildras kungens fall som en närmast oundviklig händelse: "Oledsagad går ej av jorden / hjältars anda". Senare i samma strof knyts nederlagets nödvändighet till "Annan tid" styrd av "andra makter" (Geijer 1924, 136–137). De båda föreställningarna har sitt motstycke i föreläsningarnas belysning av Ryssland. Enligt historikern Geijer började det ryska väldet expandera under Peter I:s målmedvetna styre och Karl XII hade ingen objektiv möjlighet att stoppa den processen (Norberg 1946, 141ff., 158; Westerlund 1951, 306ff.).

Ytterligare ett avtryck av ångmaskinens århundrade i dikterna är att deras kulturminne görs produktivt. Teoretikerna observerar att det förindustriella kulturminnet förutsätter varats och minnets metafysiska oförstörbarhet och har som ambition att permanenta det förflutna. Det industriella kulturminnet däremot reagerar på tidens obotliga entropi genom att utveckla en kompensatorisk kreativitet. 1800-talets minneskulturella konstruktioner är inga passiva speglingar av det förflutna utan inplanterar i det erinrade ett hopp om en ny begynnelse (A. Assmann 1999, 32, 106–107; Siegmund 2001, 619; Oexle 1995, 73–74). Ingen av våra tre dikter räknar med att kungen ska återkomma och återställa den svunna stormaktstiden. Det förmedlade kulturminnet ska i stället skapa en grogrund för en ny ärofull framtid. De bevarade skisserna till Tegnér's dikt visar hur medvetet han utarbetar framställningens proleptiska aspekt. Som bland andra Werin noterat är den relativt sent infogade näst sista strofens främsta roll att blicka "framåt" mot den kommande pånyttfödelsen (Werin 1955, 84; Böök 1913, 88–89; Westerlund 1951, 324; Tegnér 1975, 55, 306–307). De finala verserna i Geijers dikt alluderar på Oskarsdagen, som ligger i direkt anslutning till Karl XII:s minnesdag, och knyter sitt prospektiva projekt till den nya dynastin:

Ljusklädde hjältarne vinka neder,
karlvagnen gnistrande strålar breder,
morgonen randas. En Karl den bereder,

Och Oskar heter den gryende dag.
 (Geijer 1924, 137; jfr Westerlund 1951, 313;
 Marcus 1909, 197; Norberg 1946, 147)⁸

Dåtida tidningsreferat meddelar att den Karl XII-minneshögtid i Uppsala som Geijer skrivit sin dikt till firades som "hoppets fest" (Westerlund 1951, 318; "Upsala" 1818, 1–2).

Redan i det förindustriella minnet ges den minnesbevarande funktionen åt skalden, som med hjälp av ryktbarhetens retorik förevigar den dödes krigsbedrifter. I det industriella kulturminnet ersätts det retoriska minnesbevarandet med en produktiv inbillningsförmåga, som är kapabel att med hjälp av symboler och metaforer ge liv åt nya poetiska världar. Kulturminnet framställs som en *fantasia* eller *musa*, de enskilda erinringarna som hennes konstnärliga skapelser (A. Assmann 1993, 361ff., 367; Weinrich 1991, 569ff.; Trabandt 1993, 412–413). I de första utkasterna till Tegnér's dikt saknas metapoetiska referenser. Men samtidigt som han bearbetar sin text i subjektiverande, prospektiv riktning, gör han en allt tydligare koppling mellan erinring och konst. I slutredaktionen framställs Karl XII-minnet som en fantastisk "saga", kontrasterad mot upplysningstidens förnumstiga "dvergalåt", samt som en "hjeltepdikt" försedd med en mirakulös kraft att inspirera till framtida segrar (Tegnér 1975, 55; jfr Böök 1913, 86, 88–89, 102–103; Werin 1955, 84–85).

Nationalisering och mytisering

Ångmaskinssektlets mest påtagliga spår i dikternas kulturminne är nationalisering. Som olika teoretiker påpekat främjade 1800-talsindustrialismen nationalstaten som sin optimala samhällliga institution. Det förindustriella kulturminnet är vanligen knutet till bestämda samhällsgrupper, ämbeten, dynastier. 1800-talets kulturminne däremot ges en nationell prägel i syfte att befästa nationens enhet och identitet (Crane 2020, 2ff.; A. Assmann 1999, 48, 52ff.; Matsuda 2020, 22, 26; Yablon 2020, 40). Som Olov Westerlund påpekat är romantikerna ursprungligen fascinerade av Karl XII mer som etisk idealist än som nationalhjälte, men efter 1812 ger de kungen en allt starkare nationell karaktär (Westerlund 1951, 289, 316–317; Landquist 1954, 102). Våra tre dikter upphöjer Karl XII till en

8 Även Tegnér utnyttjade Karl XII-minnet för att hylla den nya dynastin (Werin 1974, 212–213). Enligt Gunnar Ekholm hade marskalk Bernadotte en nämnvärd betydelse för kungens bild i "Carl XII" (Ekholm 1948, 118).

nationell förebild, som en gång gjorde Sverige stort och som visar vägen till den nationella pånyttfödelsen (Böök 1946, 274; Norberg 1946, 140; Marcus 1909, 44). Nationellt färgade uttryck – ”Svea”, ”Sverige”, ”Svenska äran”, ”Svenska barm”, ”Svenska stålet”, ”Svitiods makt”, ”Skandiens folk” (Tegnér 1975, 54–55; Beskow 1829, 20; Geijer 1924, 136) – används frekvent och placeras på strategiska platser i dikterna. Tegnér ”Carl XII” skriver in sig i nationalstatsprojektet genom att i första strofen låta kungen stå ”i rök och dam” (Tegnér 1975, 54). Formuleringen lånar poeten från Johannes Ewalds danska nationalsång: ”Kong Christian stod ved høien Mast / I Røg og Damp” (cit. efter Böök 1913, 91; jfr Ekholm 1948, 117–118; Westerlund 1951, 321; Werin 1955, 82; Tegnér 1975, 307). Man kan konstatera att 1800-talets europeiska nationalidentiteter konstrueras via en internationell toposrepertoar.

Nationalisering påverkar seklets kulturminne på ett sätt som står i direkt konflikt med den historiserande tendensen. Inte minst Roland Barthes menar att den kapitalistiska nationalstaten konsoliderar sin inre organisation genom att konstruera en nationellt färgad mytologi som bourgeoisien kontrollerar de övriga klasserna med (Barthes 1969, 213, 235ff.; Moriarty 1991, 21ff.). Kulturminnet är ett särskilt tacksamt fält för den sortens mytskapande aktivitet. Som Böök framhållit hade Tegnér ”Carl XII” i sin första redaktion en svag koppling till det gotiskt-fornnordiska. Men samtidigt som poeten gav sin hjälte en allmer nationell prägel blev det mytologiska inslaget allt starkare (Böök 1913, 88–89). I alla våra tre dikter används flitigt traditionella mytologiska element: Tor, Valhall, nornor, dvärgar (Tegnér 1975, 54–55; Beskow 1829, 18; Geijer 1924, 137).⁹ Parallellt underkastas kulturminnet en strukturell mytisering som kan belysas med Barthes begreppsapparat.

Barthes formulerar sin samhällsorienterade mytteori i semiologiska termer och definierar myten som ett tecken som essentialiserar den arbiträra förbindelsen mellan signifiant och signifié. Mytrecipienten accepterar det mytiska tecknet som något naturligt och kan därigenom lätt manipuleras av mytens konstruktörer (Barthes 1969, 205ff., 218ff.; Moriarty 1991, 22ff.). I sin retoriskt inspirerade taxonomi urskiljer Barthes sju elementära naturaliserande figurer. En av dem är ”frånvaron av historia”, som innebär att det mytiska meddelandet rensas från

9 Geijer, som skrivit en avhandling om de nordiska myterna, jämför redan i sina historiska föreläsningar Karl XII med den fornnordiska sagans heroer (Norberg 1946, 148).

historisk kontingens (Barthes 1969, 250; Moriarty 1991, 27). Påfallande i våra tre dikter är en märklig inkonsekvens på tidsplanet. Dikternas starka medvetenhet om tidens linjära karaktär medför inte en lika stark historisering. Geijers dikt nämner Narva i titeln men aktualiserar ingen av slagets realiteter. Som redan påpekats hålls de historiska spåren i hans dikt i regel på allusionsnivå. Norberg hävdar att Geijer håller den historiska verkligheten på avstånd (Norberg 1946, 159). En plausibel förklaring till denna historiska återhållsamhet är just den mytiserande tendensen. Barthes noterar att myten gärna låter konkreta historiska konnotatörer ersättas av kuriösa detaljer med tidlös symbolik (Barthes 1969, 24ff., 69–70, 169ff.). En sådan komponent är Tegnér's hänvisning till den historiskt obetydliga Aurora von Königsmarck, som han dessutom helt avhistoriserar och förvandlar till den grekiska mytologins förföriska Eos (Tegnér 1975, 54; jfr Böök 1913, 84–85, 93ff.; Westerlund 1951, 321; Werin 1974, 214). I en tidigare Karl XII-dikt, den 1811 publicerade "Karl den Tolfte", inför Geijer kungens "stövlar", ett element som återkommer i många Karl XII-anekdoter (Geijer 1924, 24; jfr Westerlund 1991, 284–285; Nyblom 2008, 99, 111).

En annan av Barthes mytiserande figurer är "identifikationen". Den mytiska signifikanten rensas från främmandegörande element för att bekräfta recipienten och dennes fördomar (Barthes 1969, 250–251; Moriarty 1991, 26–27). Även om Karl XII krigade i utlandet, skrivs han i dikterna in i den nordiska naturen. Beskows dikt uppprepar anaforiskt pronomenet "samma" för att betona kungens och åhörarnas samhörighet:

Samma himmel står der flamman lycktar
 Samma hållar der ditt lejon satt.
 Samma fjäll sig kring din aska sträckte.
 (Beskow 1829, 19–20)

Werin förklarar Tegnér's enträgna arbete med diktens avslutande parti i termer av att poeten ville skapa en maximalt effektiv, identifikations-skapande förbindelse mellan kungens dåtid och de firandes nutid (Werin 1955, 84–85).

Nästa figur i Barthes taxonomi är "vaccinet". Man immuniserar recipienten mot eventuellt tvivel genom "en liten insprutning av ett erkänt fel" (Barthes 1969, 249; Moriarty 1991, 27). De tre dikterna tematiserar inte bara Karl XII:s framgångar utan också hans allmänt kända nederlag. Geijers historiska föreläsningar dokumenterar att han i grunden

hade en mycket kritisk uppfattning om kungen (Norberg 1946, 140ff.; Westerlund 1951, 312). I dikten nöjer han sig emellertid med några försiktiga anspelningar på kungens laster, bland annat hans avsaknad av värme (Geijer 1924, 136). Som Norberg visat artikulerar Geijer sin kritik först och främst privativt. Där hyllningens logik skulle kräva en konkretiserande exemplifiering väljer han ett allmänt, svävande framställningssätt (Norberg 1946, 141–142, 145–146, 159).

En annan viktig figur hos Barthes är ”egenskapens kvantifiering”. Det mytiska meddelandet gör ”en tankebesparing” genom att reducera alla kvaliteter till kvantiteter (Barthes 1969, 252–253). De tre Karl XII-dikterna arbetar metodiskt med hyperboliserande medel. Beskow låter kungen hävda sig mot ”Jorden”, ”globens rund”, ”Europas hälft”, ”en värld” (Beskow 1829, 18–20). Hos Tegnér kämpar karolinerna ”en mot tio” (Tegnér 1975, 54).

Två av Barthes mytologiserande figurer – ”tvtologin” och ”konstaterandet” – är besläktade med varandra genom sin satslogiska karaktär. Då den mytiska signifiante inte kan leverera någon tillfredsställande förklaring, flyr den in i enkla sanningar, generella påståenden, ordspråk, självklarheter (Barthes 1969, 251ff.; Moriarty 1991, 26). I våra dikter hyllas Karl XII genom både tautologiska och gnomiska formuleringar. Tegnér belyser kungens liv med en maxim om idealets ofrånkomliga öde i det timliga: ”Det herrliga på jorden, / förgänglig är dess lott” (Tegnér 1975, 55). Beskow essentialiserar kopplingen mellan signifiante och signifié genom att inte bara hänvisa till logikens utan också naturens lagbundenhet: ”Hafvet rensas ej, om ej dess bölja, / Stundom röres opp” (Beskow 1829, 19).

Barthes sjunde och sista mytiseringsfigur är ”varken-eller-ismen”. Det mytiska meddelandet reducerar den sammansatta verkligheten till två parallelliserade motsatsled som båda avfärdas (Barthes 1969, 252; Moriarty 1991, 27). I vårt diktmaterial kompletteras varken-eller-ismen med en ekvivalent figur: både-och-ismen. I diktens tredje strof placeerar Tegnér sin hjälte mellan vällust och machiavellisk rationalitet – den rigoröse kungen avvisar båda alternativen. Men det hindrar honom inte från att i nästa strof förkroppsliga den inkluderande *coincidentia oppositorum*-principen och vara stor i ”med- och motgång”, ”i glädje som i smärta” (Tegnér 1975, 54–55).

Bildspråklig arketypisering

I våra Karl XII-dikter kan man alltså identifiera alla de figurer Barthes nämner i sin taxonomi. Men härmed uttöms inte dikternas mytiserande

potential. Intressant nog hamnar några av deras viktigaste naturaliseringsmanövrer utanför Barthes semiologiskt-retoriska modell. En av dem förtjänar särskild uppmärksamhet.

1700-talets Karl XII-hyllningar håller sig till retorikens panegyriska system (Westerlund 1951, 101). 1800-talet medför som bekant retorikens förfall (Most 1984, 62ff.). Då Hedvig Charlotta Nordenflycht vid slutet av 1740-talet hyllar Karl XII som en ny "Achilles" (Nordenflycht 1938, 10)¹⁰ och då Tegnér 70 år senare gör honom till en ny Tor (Tegnér 1975, 54), handlar det alltså inte bara om att den antika mytologin byts ut mot den nordiska utan också om en helt annan reglering av bildspråket. De nya regleringsprinciperna märks särskilt tydligt på de punkter där våra dikter avviker från retorikens panegyriska *decorum*. Nordenflycht övertar med självklarhet hyllningsretorikens patriarkala könsroller (Nordenflycht 1938, 545; Westerlund 1951, 124ff.). Även om romantikerna gör Karl XII till en ny Tor, är deras relation till de traditionella könsrollerna mycket mer labil. I den etablerade ikonografin avbildas Tor med skägg (Siemek 1995, 404; Bøeksted 1970, 77). I våra dikter är Karl XII en "skägglös dundergud", en "pilt", en yngling som bestämt avvisar den förföriska Aurora och föredrar umgänge med sina "gossar blå" (Tegnér 1975, 54; Beskow 1829, 18).¹¹ I svensk litteraturvetenskap har denna uppluckring av könsstereotyperna tolkats som ett uttryck för romantikens begeistring över den kristna asketismen (Westerlund 1951, 314; Böök 1913, 84–85). Men man kan också tänka sig en annan tolkning. Jungianska psykoanalytiker har påpekat att den så kallade hjältearketyper spelar en central roll i människans psykiska liv genom att hänvisa till självet, det vill säga individens hela existentiella potential (Jung 1992, 110ff., 126; Jung 1995, 168ff., 174ff.). För att uttrycka människans totalitet har hjältearketyper enligt Jung en barnligt-androgyn aspekt (Jung 1995, 165, 186ff.; Jung 1981, 235, 257).

Förutom androgyniteten aktualiserar de tre dikterna även andra av hjältebarnets arketyrisk markörer. Den arketyrisk hjälten är en gud eller halvgud, försedd med övernaturliga egenskaper (Jung 1995, 165, 176ff.; Jung 1992, 110). Dikternas Karl XII hyllas som en "jette" och en "dundergud". Han är sänd av en högre "makt", står i intim kontakt med "Himlen", styr "Åskan" med sin magiska "klinga", är ett väsen som "Intet jordiskt sinne" kan fatta (Beskow 1829, 18; Tegnér 1975, 54). Hjältebarnet

10 Diktens titel är "Ode öfver Kung Carl XII:s Seger då han gick öfver Düna-Strömen" (Nordenflycht 1938, 5–10).

11 I Geijers "Karl den Tolfte" beskrivs Karl XII på ett liknande sätt som "en yster pilt" (Geijers 1924, 24).

är nära kopplat till emblematiske djur (Jung 1995, 167, 176; Jung 1981, 227, 252; Eliade 1954, 239ff.). Karl XII är en "örne-unge", ett "lejon", ett "Götalejon", vars "ram" lyfter "Öfver globens rund" (Beskow 1829, 18–19; Geijer 1924, 137; jfr Westerlund 1951, 298). Den arketyppiska hjälten är en oöverbunden krigare (Jung 1995, 181ff.; Jung 1992, 113). Karl XII är en "kämpe", "okänd för friden", kastad "in i striden", "segerbekränt" i sin krigiska gärning. Han står "Lugn" i "rök och dam", drar "sitt svärd från bälte", biter fienden med "Svenska stålet" (Tegnér 1975, 54; Geijer 1924, 136–137; Beskow 1829, 20). Hjältebarnet utför en heroisk färd (Jung 1981, 248ff., 258, 266; Jung 1992, 115). Karl XII är född att "tåga", krigar utanför sitt "eget rike", "Fjerran", i det avlägsna "Europa" (Beskow 1829, 18–19; Tegnér 1975, 54; jfr Järnegard 2009, 84). Herosen betvingar mörkrets demoniska krafter (Jung 1995, 177, 181; Jung 1992, 110). Karl XII är ett "svärd för rättvisan" som på sin "Hämmande" panna bär det förfallna Europas "dom". Han förskräcker en ondskefull "verld", krossar den högmodiga "Ekens trots", triumferar över "Tre konungar", som inkarnerar lömskhet, prål, ömklighet (Geijer 1924, 136; Beskow 1829, 19–20; Tegnér 1975, 54; jfr Westerlund 1951, 299, 321; Böök 1913, 84). Hjältebarnet dör en heroisk död (Jung 1995, 177; Jung 1992, 110–111, 114). Karl XII faller "höga blixstens like, / Då han sänkes i den djupa sjö" (Beskow 1829, 19). Den arketyppiska herosen är en frälsare som genom sin hjälte-död helar och förnyar världen (Jung 1995, 165, 174, 180; Jung 1992, 112, 122; Jung 2000, 55ff.). Karl XII är "Solen" som sprider "ljus" (Beskow 1829, 18; Geijer 1924, 137), en tydlig anspelning på kristendomens *Sol invictus* (Rahner 1957, 89ff., 119, 122).¹² Han blöder för "folk", instiftar "försoning", bereder en strålande "morgon" (Geijer 1924, 137). I Beskows dikt blir hans död "en förutsättning för mänsklighetens framåtskridande" (Westerlund 1951, 298–299).

Den spontana poetiska fantasi som dikternas kulturminne bygger på visar sig alltså inte vara helt laglös utan styrs av arketyppiska mekanismer. Denna arketyppiska gestaltning kan betraktas som ytterligare en mytiserande strategi – den arketyppiskt baserade relationen mellan mytmeddelandets signifiant och signifié upplevs av recipienter som naturligt, eftersom den har sina rötter i deras kollektiva omedvetna. Våra dikter kan ses som ytterligare ett bevis på att det omedvetna har en politisk dimension (Jameson 1981, 20ff., 281ff.).

12 Hjältens solara aspekt tas också upp av Jung. Han menar att hjälten är ett väsen som "bald, der Sonne gleich, im Zenith steht, bald in finstere Nacht getaucht ist und aus eben dieser Nacht zu neuem Glanze ersteht" (Jung 1981, 216, 247ff., 258).

Nollpunktskonceptets korrigeringar

Den arkeologiskt-mikrologiska undersökningen av de tre dikterna har visat att 1800-talets svenska kulturminne präglas av sju tendenser med rötter i industrialiseringen: subjektivering, temporalisering, produktivitet, historisering, nationalisering, mytisering och bildspråklig arketyperisering. Det återstår att ta reda på om denna djupstruktur genomgår någon form av evolution under seklets gång. De två texter från seklets slut jag valt att avslutningsvis lyfta fram – Heidenstams ”En hjältes likfärd” och Strindbergs ”Vid Likvakan i Tistedalen” – har mycket gemensamt. De är noveller, skildrar händelser strax efter kungens död och låter de agerande diskutera det minne den stupade kungen lämnar efter sig. Kulturminnet skildras alltså som färskt kommunikativt minne. Dessutom baseras de båda texterna på samma intertext, som i sig utgör ett minneskulturellt monument: Anders Fryxells *Berättelser ur svenska historien* (1823–79) (Böök 1959, 210, 219–220; Agrell 1944, 287ff., 297; Strindberg 1988, 37, 47).

De två novellerna bekräftar de resultat den mikrologiska analysen av Karl XII-dikterna avkastat. Båda rör sig inom seklets minneskulturella nollpunktsstruktur och aktualiserar såväl det förindustriella som det industriella kulturminnets typiska element: de uppmärksammar en död person, bygger på en linjär tid, anlägger ett historiserande perspektiv, fokuserar en säregen individ, aktualiserar nationella kategorier etc. Kort sagt vore de otänkbara utan ångmaskinsseklets kulturminneskonstruktion. Men samtidigt uppdaterar de 1800-talets nollpunktskoncept genom att omforma själva kärnan i det industriella kulturminnet: subjektbegreppet. Deras modifieringsstrategier skiljer sig radikalt från varandra och exemplifierar två huvudtendenser i evolutionen av 1800-talets svenska kulturminne.

Heidenstam följer den linje i 1800-talets subjekt tänkande som vill förnya den kantianska konstruktionen genom en psykologiserande fördjupning. De ledande subjektfilosoferna från 1800-talets slut som Wilhelm Dilthey och Henri Bergson följer på många punkter den tyska idealismens jagkoncept men fyller det med en erfarenhetsbaserad konkretion genom att underkasta det en hermeneutiskt styrd existensialisering, psykologisering och dynamisering (Dilthey 1927, 191ff., 205ff.; Scheler 2018, 11ff.). Samma väg väljer Heidenstam. I sin uppsats ”Karl XII och det tragiska. Några anteckningar under nedskrivandet af Karolinerna” kritiserar han romantikerna för att de framställt kungens personlighet schematiskt (Heidenstam 1899, 31). I ”En hjältes likfärd” utnyttjar han Fryxells karakterologiska intresse (Fryxell 1903a, 3ff.) och förser sin hjälte med ett komplicerat inre, koncipierat som ett konglomerat av färgstarka

egenskaper: gåtfullhet, fantasi, världsfrånvändhet, kyla, frimodighet, äventyrlighet, dårskap, hårdhet (Heidenstam 1944, 225; Heidenstam 1899, 40; Björck 1946, 182; Björck 1959, 55; Böök 1959, 229ff., 235). Denna mentala konstruktion underkastar han en långtgående dynamisering. Genom att utrusta sin hjälte med dialektiska spänningar (hybris vs ödmjukhet, impulsivitet vs ståndaktighet etc.) får han kungens psyke att växa och sträva mot en sorts existentiell och moralisk fullbordan (Heidenstam 1899, 37–38). Under framgångens år styrs Karl XII i hög grad av sina negativa drag. Men i nederlagets ögonblick får den ”droppe av den eviga rättfärdigheten” som vilar i hans inre med full kraft träda fram och segra över det låga (Heidenstam 1944, 226; jfr Björck 1946, 87; Björck 1959, 57; Böök 1959, 233–234). Medan det romantiska kulturminnets moraliska imperativ kunde sammanpressas i en kompakt sångdikt kräver Heidenstams utvecklingspsykologi novellens bredare episka form.

På ett likartat sätt psykologiserar Heidenstam karolinerna och kulturminnets nutida mottagare. Redan under romantiken framställs Karl XII som typiskt svensk (Westerlund 1951, 316), men hos Heidenstam uppfattas det nationellt typiska i psykologiska termer. I uppsatsen *Om svenskarnas lynne* definierar han den paradigmatiske svenskheten via ett komplex av negativa drag: avund, självtvivel, överskattning av det främmande, trångsinne, ombytlighet, rastlöshet, blygsamhet (Heidenstam 1914, 3ff.; Böök 1959, 211ff.; Björck 1946, 184). I ”En hjältes likfärd” låter han en gammal munkinskrift i Ridderholmskyrkan analogt omnämna sex orsaker till Sveriges historiska olyckor: ”egennyttan, lömskt hat, förakt för lagarna, liknöjdhet för allmänt väl, kortsynt benägenhet för främlingar, envig avund mot landsmän” (Heidenstam 1944, 232; jfr Björck 1946, 183). Dessa nationella laster injicerar han i kungen, hans karoliner – och i de nutida svenska läsarna (Heidenstam 1899, 39; Björck 1946, 181ff.). Novellens soldater förmår inte ”hata” sin ”förste” utan attraheras djupt av honom, eftersom de i hans gestalt upptäcker sin egen spegelbild i monumentalt format (Heidenstam 1944, 225, 229, 232). Genom att följa honom i olyckan och erfara den djupaste fattigdomen genomgår de ett motsvarande psykologiskt växande (Björck 1946, 87, 183ff.; Böök 1959, 227, 232–233; Agrell 1944, 293). Därför är Karl XII ihågkommen som ”den herre och konung som gjort de svenskes armod till deras prydnad” (Heidenstam 1944, 234). Heidenstams avsikt är att kulturminnets mottagare ska inta karolinernas position, identifiera sig med kungen på det psykologiskt-existentiella planet och nå fram till samma sorts pånyttfödelse (Heidenstam 1914, 3ff.; Björck 1946, 86, 181ff.; Nyblom 2008, 96ff.).

Även Strindberg rör sig i stor utsträckning inom seklets minneskulturella nollpunktskonstruktion men förvaltar 1800-talsarvet på ett annat sätt än Heidenstam. Hans subjektteoretiska utgångspunkt är den positivistiskt-naturalistiska revisionen av det kantianska jaget (Lamm 1986, 85, 87, 91–92; Böök 1950, 17–18; Lindblad 1924, 217ff.). En direkt konsekvens av denna misstänkliggörande jaguppfattning är att han fäster sig vid Fryxells negativa omdömen om kungen och utnyttjar dem för att korrigera romantikernas positiva minnesbild (Fryxell 1903b, 153; Strindberg 1988, 46, 53). Hans kritik är genomgripande och förändrar det industriella kulturminnets struktur mycket starkare än vad som sker hos Heidenstam.

Mytforskningens främsta uppgift är enligt Barthes att dissekera den borgerliga myten och dess naturaliserande mekanismer (Barthes 1969, 225ff., 255ff.; Moriarty, 1991, 21ff.). Strindbergs novell kommer ut då Karl XII-minnet upplever en veritabel renässans i det oskarianska Sverige. Konservativa politiker, militärer, historiker försöker befästa sin reformfientliga makt genom att rehabilitera kungens anseende och ingjuta nytt liv i den romantiska Karl XII-myten (Olsoni 1956, 236ff.; Nyblom 2008, 18). Strindbergs motåtgärd är att i sin novell agera som en barthesk mytolog. Det är ingen tillfällighet att han gör kungens kirurg till sin huvudgestalt (Granér 1942, 57) och koncipierar honom som en positivistisk naturvetare med en skarp blick för härskarens brister:

Hans dygder trodde jag vi kände, men hans brister ha vi blundat för tills nu, och därför ska vi tala om dem nu när ingen hör oss; för en likrevare är jag, men ingen likrosare. (Strindberg 1990, 285–286)

Med stöd i kirurgens analytiska och empiriska förmåga avmytiserar Strindberg Karl XII-dikternas – och det etablerade Karl XII-minnets – mytiserande grepp. Som svar på romantikernas avhistorisering placerar han kungen i en konkret historisk kontext. Karl XII:s politik kopplas till det komplicerade maktspelet i Östersjöregionen och rivaliteten mellan Holstein-Gottorp och Hessen.¹³ Identifieringen blockeras genom att Karl XII framställs som en fullblodig tysk: ”ty han hörde till huset Pfalz, som icke är svenskt” (Strindberg 1990, 288). Vaccinet oskadliggörs genom att kungens svagheter visas som ojämförligt tyngre än hans klena dygder. Dikternas tautologier och cirkelbevis avlöses av en sträng kausal linjäritet,

¹³ Denna historiserade dieges är dock, vilket Strindberg själv medgett, inte fri från anakronismer (Lamm 1986, 85ff.; Böök 1950, 4; Johnson 1976, 103).

som återför kungens egenskaper på de positivistiska determinanterna ras, arv, miljö, moment (Wellek 1970, 27ff.). Kirurgen förklarar Karl XII:s brister med att hans släkt inte haft "den bästa vätskan" (Strindberg 1990, 288). Precis som i Heidenstams fall ryms inte det så modifierade kulturminnet i en kort lyrisk form utan föredrar novellen som generisk ram.

Strindbergs idolatriska projekt når också ner till mytens arketypiska bas. Novellens Karl XII koncipieras som "en Don Quixote" (Strindberg 1990, 290), en löjlig karikatyr av hjältearketypen. Han är inte frälsare utan förtryckare som slagit sitt folk "i järn och blod" (Strindberg 1990, 290). Hans hermafroditism avslöjas som en andlig och kroppslig impotens,¹⁴ hans hjältedåd som tanklöst slaktande, hans gudomlighet som en optisk illusion. Sätt en åsna på en tron, hävdar den klarsynta kirurgen, och den kommer att se ut som en kung – men är i själva verket en rikstyrann (Strindberg 1990, 287, 290).¹⁵ Med alla dessa revideringar placerar sig Strindberg i ett gränsland på den minneshistoriska kartan. Samtidigt som han har rötter i 1800-talstraditionen banar han väg för 1900-talets subversiva kulturminne.

Bibliografi

- Adorno, Theodor W. 1996. *Gesammelte Schriften: Band 11. Noten zur Literatur*. Redigerad av Rolf Tiedemann. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Agrell, Jan. 1944. "Karl XII-gestalten i Verner von Heidenstams 'Karolinerna'". *Scandia* 16: 287–99.
- Assmann, Aleida. 1993. "Die Wunde der Zeit: Wordsworth und die romantische Erinnerung". I *Memoria: Vergessen und Erinnern*, redigerad av Anselm Haverkamp och Renate Lachmann, 359–382. München: Wilhelm Fink Verlag.
- . 1999. *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. München: Verlag C. H. Beck.

- 14 Den androgyniserande tendensen i Heidenstams och Strindbergs konstruktioner av det manliga subjektet belyses ur genusteoretiska aspekter av Cristine Sarrimo, som även noterar det feminina i Heidenstams Karl XII-porträtt (Sarrimo 2008, 183ff.).
- 15 Som "tyrann", "Förstörare", "Farao", "idiot" betecknas Karl XII i Strindbergs *Tal till svenska nationen* (Strindberg 1988, 35ff., 50–51; jfr Stenkvist 1982, 65; Nyblom 2008, 186).

- Assmann, Aleida och Jan Assmann. 2003. "Ohne Gedächtnis gibt es keine Kultur: Ein Interview". *Der blaue Reiter* 18: 71–77.
- Assmann, Jan. 1988. "Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität". I *Kultur und Gedächtnis*, redigerad av Jan Assmann och Tonio Hölscher, 9–19. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- . 2008. "Communicative and Cultural Memory". I *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, redigerad av Astrid Erll och Ansgar Nünning, 109–118. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- . 2013. *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. 7:e uppl. München: Verlag C. H. Beck.
- Berg, Ruben G:son. 1908. "Karl XII:s-minnet och hundraårsfesten 1818". *Nordisk Tidskrift*: 127–140.
- Berger, Stefan och Jeffrey K. Olick. 2020. "General Editors' Preface". I *A Cultural History of Memory in the Nineteenth Century*, redigerad av Susan A. Crane. London, New York: Bloomsbury Academic, viii–xiii.
- Barthes, Roland. 1969. *Mytologier*. Översatt av Elin Clason. Staffanstorp: Cavefors.
- Beskow, Bernhard von. 1829. *Witterhets-Försök: Första delen*. 2:a uppl. Stockholm: J. Hörberg.
- Björck, Staffan. 1946. *Heidenstam och sekelskiftets Sverige: Studier i hans nationella och sociala författarskap*. Stockholm: Natur och Kultur.
- . 1959. *Werner von Heidenstam*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Bæksted, Anders. 1970. *Gudar och hjältar i Norden*. Översatt av Helen Petersen. Stockholm: Forum.
- Böök, Fredrik. 1913. *Svenska studier i litteraturvetenskap*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- . 1946. *Esaias Tegnér: En lefvnadsteckning utarbetad på uppdrag av Svenska Akademien. Första delen*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- . 1950. *En litteraturvetenskaplig analys av tre noveller ur Strindbergs Svenska öden och äventyr: Odlad frukt, En ovälkommen, Pål och Pär*. Stockholm: Svenska Bokförlaget Albert Bonnier.
- . 1959. *Verner von Heidenstam*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Cederblom, Johan Erik, 1905. "Föredrag i Vetenskapsakademien vid presidiet nedläggande den 12 April 1905". *Kungliga Svenska Vetenskapsakademiens Årsbok* 3: 277–300.
- Crane, Susan A. 2020. "Introduction". I *A Cultural History of Memory in the Nineteenth Century*, redigerad av Susan A. Crane, 1–20. London, New York: Bloomsbury Academic.

- Den Boer, Pim. 2008. "Loci memoriae – Lieux de mémoire". I *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, redigerad av Astrid Erll och Ansgar Nünning, 19–25. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Diers, Michael. 1995. "Mnemosyne oder das Gedächtnis der Bilder: Über Aby Warburg". I *Memoria als Kultur*, redigerad av Otto Gerhard Oexle, 79–94. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Dilthey, Wilhelm. 1927. *Gesammelte Schriften: VII. Band. Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. Leipzig, Berlin: Verlag von G. B. Teubner.
- Ekholm, Gunnar. 1948. "Tegnér's Karl XII:s-dikt och Karl XIV Johan". *Samlaren: Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning* 29: 117–119.
- Erll, Astrid. 2008. "Cultural Memory Studies: An Introduction". I *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, redigerad av Astrid Erll och Ansgar Nünning, 1–15. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Eliade, Mircea. 1954. *Die Religionen und das Heilige: Elemente der Religionsgeschichte*. Översatt av Mohammed Rassem och Inge Köck. Salzburg: Otto Müller Verlag.
- Fryxell, Anders. 1903a. *Berättelser ur svenska historien: Tjugusjunde delen. Karl den tolfte regering. Sjunde afdelningen. Karl den tolfte och hans samtida*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- . 1903b. *Berättelser ur svenska historien: Tjugåttonde delen. Karl den tolfte historia. Åttonde afdelningen. Görtziska tiden. Inrikes styrelsen*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Geijer, Erik Gustaf. 1924. *Samlade skrifter: Andra delen. Skaldestycken. – Tal och avhandlingar 1817–1819*. Ny, ökad uppl., ordnad i tidsföljd, redigerad av John Landquist. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Granér, Martin. 1942. "Carl XII:s död i svensk diktning". *Samlaren: Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning* 23: 43–60.
- Heidenstam, Verner von. 1899. *Tankar och teckningar*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- . 1914. *Om svenskarnas lynne*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- . 1944. *Samlade verk: Åttonde delen. Karolinerna. Berättelser. II*. Redigerad av Kate Bang och Fredrik Böök. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Henning, Peter. 2015. *Minne, jag, 1800: Litterär självframställning hos Aterbom, Geijer, Widerberg och Heidenstam*. Göteborg, Stockholm: Makadam.

- Iggers, Georg G. 1975. *New Directions in European Historiography*. Middletown: Wesleyan University Press.
- . 1990. "The Crisis of the Rankean Paradigm in the Nineteenth Century". I *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*, redigerad av Georg G. Iggers och James M. Powell, 170–179. Syracuse: Syracuse University Press.
- Jameson, Fredric. 1981. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Art*. Ithaca: Cornell University Press.
- Johnson, Walter. 1976. *August Strindberg*. Boston: Twayne Publishers.
- Jung, Carl Gustav. 1981. *Gesammelte Werke: Fünfter Band. Symbole der Wandlung. Analyse des Vorspiels zu einer Schizophrenie*. Olten, Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag.
- . 1992. *Människan och hennes symboler*. Översatt av Karin Stolpe. Stockholm: Forum.
- . 1995. *Valda skrifter: Arketyper och drömmar*. Översatt av Lars W. Freij. Stockholm: Natur och Kultur.
- . 2000. *Valda skrifter: Aion. Om Självets symbolhistoria*. Översatt av Lars W. Freij och Svante Hansson. Stockholm: Natur och Kultur.
- Järnsgård, Styrbjörn. 2009. "En konstnärs rätta namn det är hans verk": *Orientalen, pilgrimen och den svenska poesin i Verner von Heidenstams Vallfart och vandringsår*. Skellefteå: Norma.
- Kant, Immanuel. 1978. *Werkausgabe: VII. Kritik der praktischen Vernunft. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*. Redigerad av Wilhelm Weischedel. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kany, Roland. 1987. *Mnemosyne als Programm: Geschichte, Erinnerung und die Andacht zum Unbedeutenden im Werk von Usener, Warburg und Benjamin*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Koselleck, Reinhart. 1967. "Historia Magistra Vitae: Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich bewegter Geschichte". I *Natur und Geschichte: Karl Löwith zum 70. Geburtstag*, redigerad av Hermann Braun och Manfred Riedel, 196–219. Stuttgart: Kohlhammer.
- . 1979. *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lamm, Martin. 1986. *August Strindberg*. Ny utg. Johanneshov: Hammarström och Åberg Förlag.
- Landgren, Bengt och Ljubica Miočević. 2020. *Textkritisk kommentar till August Strindbergs Samlade verk: Del 14. Svenska öden och äventyr. II*. Stockholm: Stockholms universitet.

- Landquist, John. 1913. "Anmärkningar till tolfte delen: Svenska öden och äventyr. Senare bandet." I August Strindberg. *Samlade skrifter: Tolvte delen. Svenska öden och äventyr. Berättelser från alla tidevarv. Senare bandet*, redigerad av John Landquist, 483–507. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- . 1924. *Erik Gustav Geijer: Hans levnad och verk*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- . 1954. *Geijer: En levnadsteckning*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Landry, Stan M. 2020. "Ideas: Philosophy, Religion, and History". I *A Cultural History of Memory in the Nineteenth Century*, redigerad av Susan A. Crane, 95–113. London, New York: Bloomsbury Academic.
- Lindberg, Erik. 1918. "Karl XII i svensk vitterhet: En översikt". *Ord och Bild: Illustrerad Månadsskrift* 27: 579–596.
- Lindblad, Göran. 1924. *August Strindberg som berättare: Studier i hans tidigare prosa*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Marcus, Carl David. 1909. *Erik Gustaf Geijers lyrik*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Matsuda, Matt. 2020. "Power and Politics". I *A Cultural History of Memory in the Nineteenth Century*, redigerad av Susan A. Crane, 21–38. London, New York: Bloomsbury Academic.
- Moriarty, Michael. 1991. *Roland Barthes*. Stanford: Stanford University Press.
- Most, Glenn W. 1984. "Rhetorik und Hermeneutik: Zur Konstruktion der Neuzeitlichkeit". *Antike und Abendland* 30: 62–79.
- Neumann, Birgit. 2008. "The Literary Representation of Memory". I *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, redigerad av Astrid Erll och Ansgar Nünning, 333–343. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Norberg, Elsa. 1946. "Geijers Karl XII-dikter i belysning av hans historiska föreläsningar 1817". *Samlaren: Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning* 27: 140–159.
- Nordenflycht, Hedvig Charlotta. 1938. *Samlade skrifter: Tredje delen. Första halvbandet*. Redigerad av Hilma Borelius och Theodor Hjelmkvist. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Nünning, Ansgar. 2008. "Gedächtnis, kulturelles". I *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie: Ansätze – Personen – Grundbegriffe*, redigerad av Ansgar Nünning, 4:e uppl., 239–240. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.

- Nyblom, Andreas. 2008. *Ryktbarhetens ansikte: Verner von Heidenstam, medierna och personkulten i sekelskiftets Sverige*. Stockholm: Atlantis.
- O'Daly, Gerard. 1993. "Remembering and Forgetting in Augustine, *Confessions X*". I *Memoria: Vergessen und Erinnern*, redigerad av Anselm Haverkamp och Renate Lachmann, 31–46. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Oexle, Otto Gerhard. 1976. "Memoria und Memorialüberlieferung im früheren Mittelalter". *Frühmittelalterliche Studien* 10: 70–95.
- . 1983. "Die Gegenwart der Toten". I *Death in the Middle Ages*, redigerad av Herman Braet och Werner Verbeke, 19–77. Leuven: Leuven University Press.
- . 1995. "Memoria als Kultur". I *Memoria als Kultur*, redigerad av Otto Gerhard Oexle, 9–78. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Ohly, Friedrich. 1977. *Schriften zur mittelalterlichen Bedeutungsforschung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- . 1984. "Bemerkungen eines Philologen zur Memoria". I *Memoria: Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, redigerad av Karl Schmid och Joachim Wollasch, 9–68. München: Wilhelm Fink Verlag.
- Olsoni, Emerik. 1956. "Karl XII-gestalten genom tiderna". *Karolinska Förbundets Årsbok*: 187–247.
- Rahner, Hugo. 1957. *Griechische Mythen in christlicher Deutung*. 3:e uppl. Zürich: Rhein Verlag.
- Rigney, Ann. 2008. "The Dynamics of Rememberance: Texts Between Monumentality and Morphing". I *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*, redigerad av Astrid Erll och Ansgar Nünning, 345–353. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Sarrimo, Cristine. 2008. *Heidenstams harem*. Stockholm, Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion.
- Scheler, Max. 2018. *Versuche einer Philosophie des Lebens: Mit zwei Anhängen zu Schelers Sympathie-Lehre*. Med efterord av Robert Josef Kozljanič. München: Albunea Verlag.
- Siegmund, Gerald. 2001. "Gedächtnis/Erinnerung". I *Ästhetische Grundbegriffe: Historisches Wörterbuch. Band 2. Dekadent – Grotesk*, redigerad av Karlheinz Barck, 609–629. Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler.
- Siemek, Rudolf. 1995. *Lexikon der germanischen Mythologie*. 2:a uppl. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.

- Sjödin, Alfred och Jimmie Svensson, red. 2018. *Efter Tegnér: Experiment med traditionen*. Lund: Språk- och litteraturcentrum.
- Stenkvist, Jan. 1982. *Nationalskalden: Heidenstam och politiken från och med 1909*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Strindberg, August. 1988. *Samlade verk: 68. Tal till svenska nationen. Folkstaten. Religiös renässans. Tsarens kurir*, redigerad av Björn Meidal. Stockholm: Norstedts.
- . 1990. *Samlade verk: 14. Svenska öden och äventyr. Berättelser från alla tidevarv. II*. Redigerad av Bengt Landgren. Stockholm: Norstedts.
- Sundström, Arne. 2009. *Samuel Owen: Teknik- och ångbåtspionjär*. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Taylor, Charles. 2006. *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tegnér, Esaias. 1924. *Samlade skrifter: Ny kritisk upplaga. Kronologiskt ordnad. Tredje delen. 1817–1821*. Redigerad av Ewert Wrangel och Fredrik Böök. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- . 1975. *Samlade dikter: III. 1817–1824*. Utgiven av Tegnérksamfundet, redigerad av Fredrik Böök och Åke K. G. Lundquist. Lund, Stockholm: Bokförlaget Diction.
- Trabant, Jürgen. 1993. "Memoria – fantasia – ingegno". I *Memoria: Vergessen und Erinnern*, redigerad av Anselm Haverkamp och Renate Lachmann, 406–424. München: Wilhelm Fink Verlag.
- "Upsala, den 1 Dec." 1818. *Inrikes-Tidningar* 141, 8 december, 1–2.
- Weinrich, Harald. 1991. "Gedächtniskultur – Kulturgedächtnis". *Merkur* 45: 569–582.
- Wellek, René. 1970. *A History of Modern Criticism 1750–1950: Volume 4. The Later Nineteenth Century*. London: Jonathan Cape.
- Werin, Algot. 1955. *Tegnérdikter analyserade*. Lund: Gleerups.
- . 1974. *Tegnér 1782–1825*. Lund: Bokförlaget Diction.
- Westerlund, Olov. 1951. *Karl XII i svensk litteratur från Dahlstierna till Tegnér*. Lund: CWK Gleerup.
- Wrangel, Ewert. 1939. "Hemmet, samhället och medborgarandan". I *Svenska folket genom tiderna: Vårt lands kulturhistoria i skildringar och bilder. Åttonde bandet. Karl Johans-tiden*, redigerad av Ewert Wrangel, 253–312. Malmö: Tidskriftsförlaget Allhem.
- Yablon, Nick. 2020. "Time and Space". I *A Cultural History of Memory in the Nineteenth Century*, redigerad av Susan A. Crane, 39–54. London, New York: Bloomsbury Academic.